

Політичний вимір діяльності ФПГ у державах перехідного типу

Ігор Рейтерович,
провідний аналітик
благодійного фонду „Співдружність”

Держави Центрально-Східної та Східної Європи, починаючи з кінця 1980-х років, перебувають на перехідному етапі розвитку. Більшість дослідників ідентифікує цей період як перехід від „адміністративного соціалізму” до капіталізму, як процес критичного переосмислення минулого та болісного вибору майбутнього.

Серед головних факторів, базисних для формування нового типу держави, виступають економічні, політичні та інші інтереси окремих груп людей і конкретних осіб, які мають можливість вирішально впливати на виконавчу, законодавчу і судову гілки влади. Становлення та розвиток фінансово-промислових груп (ФПГ) призвів до того, що нині вони мають, по-перше, реальну можливість впливати на хід політичних процесів, по-друге, від них багато в чому залежать перспективи демократизації держави і суспільства. Нарешті, безперечно, що сьогодні ФПГ відіграють вагомую роль у процесах державотворення. Однак ця роль у країнах Центрально-Східної і Східної Європи абсолютно різна.

Мета статті

Автор ставить за основну мету в процесі аналізу з'ясувати причини та наслідки зародження ФПГ, визначити їх характерні риси і ступінь впливу на політичні процеси в державах перехідного типу Центрально-Східної та Східної Європи (на прикладі України і Росії), розглянути основні теоретичні варіанти трансформації існуючих політичних систем в Україні та Росії, які залежать від впливового національного фінансово-промислового капіталу.

Матеріали дослідження

Виникнення ФПГ зумовлювалося об'єктивними та суб'єктивними

чинниками перехідного періоду. З одного боку, їх існування – це невідмінна прикмета епохи так званого „початкового нагромадження капіталу” майже для всіх постсоціалістичних країн. З іншого боку, країни Центрально-Східної Європи зуміли трансформувати це явище згідно з основними принципами демократичного, відкритого суспільства, вчасно відокремити бізнес від політики. Чого не сталося в Україні та Росії.

ФПГ середини 1990-х років у Центрально-Східній і Східній Європі були об'єднаннями виробничих і торгових підприємств з кредитно-банківськими установами (з наступною трансформацією у великі багатогалузеві господарські системи зі спільною економічною стратегією і внутрішнім товарообігом). Однак пізніше вони позбулися винятково економічних рис і набули нових ознак, що дозволяє класифікувати їх як фінансово-політичні (або політико-економічні групи). Для ФПГ характерне поєднання політичних, економічних і адміністративних складових. При цьому контроль над певними сегментами промисловості встановлювався через систему політико-адміністративного патронажу.

Передусім необхідно зазначити, що роль і ступінь впливу великого промислово-фінансового капіталу на політичні та економічні процеси в різних країнах багато в чому визначалися тими умовами, в яких він формувався. Це пов'язано з тим, що перехідний період (він розпочався 1989 року) країн Центрально-Східної Європи суттєво відрізнявся від перехідного періоду країн Східної Європи.

Для прикладу, країни Східної Європи не мали досвіду формування системи державних інституцій, необхідних для реалізації ринкових трансформацій. До того ж, тут давалася взнаки системна криза народного господарства СРСР, структурна деформованість економіки, технологічна криза тощо. Крім того, населенню цього регіону здебільш притаманна антиринкова (колективістська) ментальність, брак навичок і традицій ринкових відносин [1].

Важливе значення для подальшого розвитку держав Центрально-Східної і Східної Європи мав процес приватизації, перебіг якої визначив основні контури не лише економічного, а й політичного розвитку країн регіону.

В Україні та Росії головної мети приватизації – відокремлення колишньої державної власності від влади, а політики – від підприємництва не було досягнуто. Хаотичний, а часто й протиправний процес початкового нагромадження приватного капіталу призвів до формування великих ФПГ, тісно пов'язаних з владними структурами: „благополуччя” ФПГ залежало від ступеня наближення до влади [2].

При цьому, не було створено впливового прошарку малого та середнього підприємництва, приватизація не стала джерелом наповнення держбюджету тощо. Характерно, що фактично процес роздержавлення і приватизації в Україні розпочався не з прийняття відповідного

законодавства, а ще в добу перебудови. Переважала в цьому процесі так звана номенклатурна приватизація, коли тодішня партійно-господарська еліта, по суті, виміняла собі власність на владу (пізніше вона повернула собі владу, але вже в новій, незалежній державі).

Тим часом в країнах Центрально-Східної Європи приватизація розвивалася динамічніше і за іншим сценарієм. По-перше, вона не була стихійною. Ці процеси були відразу поставлені під жорсткий контроль держави. Для прикладу, в Польщі відбулася низка судових процесів, на яких розглядалися питання правомірності підписання угод, що укладалися в попередні роки [3]. По-друге, уряди країн Центрально-Східної Європи відразу чітко визначили межі приватизації, відокремивши певну частку підприємств (як правило, у стратегічно важливих галузях), яка лишилася під контролем держави. По-третє, швидко й ефективно було проведено „малу приватизацію” (переважно за „живі гроші”). Характерно, що при цьому великі промислові підприємства з різних причин (брак іноземних інвестицій, технологічна відсталість, високі ціни продажу) залишилися без національного приватного власника.

Відтак у Польщі, Чехії, Угорщині не було сформовано великих ФПГ, які могли б у майбутньому активно втручатися в політичні процеси. Замість них народилися великі транснаціональні корпорації, тобто місце національного капіталу посів капітал закордонний, у першу чергу – німецький, в меншій мірі – американський, французький тощо.

З одного боку, це дозволило одержати необхідні інвестиції та швидше, ніж країни Східної Європи, подолати економічну кризу, паралельно забезпечивши стабільний політичний розвиток без особливих потрясінь, динамічно формувати громадянське суспільство, впроваджувати демократичні принципи організації громадського життя.

З іншого ж боку, у перспективі транснаціональні корпорації несуть загрозу, по-перше, для економічної самостійності держави, коли процеси прийняття стратегічно важливих економічних рішень відбуваються за кордоном, від чого страждає національний виробник; по-друге, для політичної самостійності (шляхом внесення відповідних змін до законодавчої бази). Особливо показовий приклад Угорщини, на ринку якої вже 1997 року постійно були присутні 35 транснаціональних корпорацій, які намагалися захопити найприбутковіші галузі, одночасно ліквідовуючи потенційних конкурентів.

З огляду на ці обставини, Україна і Росія мають ліпші перспективи для розвитку саме як суверенні держави. Країнам же Центральної Європи загрожує так званий обмежений суверенітет.

Крім того, досить цікавим є досвід політичних еліт держав перехідного типу в Центрально-Східній та Східній Європі. Справа в тому, що нова політична еліта України і Росії, по суті, лише формується, і, отже, може гнучко пристосовуватися до нових умов і динамічніше реагувати на різні

виклики. Політична ж еліта Центрально-Східної Європи наближена до еліти Заходу, тобто консервативніша, більше залежить від процесів глобалізації тощо.

Що стосується країн Східної Європи (на прикладі України та Росії), то утворені на їх теренах ФПГ перетворилися на реальних політичних акторів, вплив яких на політичні процеси багато в чому став визначальним. Наслідок – формування (наприклад, в Росії) унікального політичного та економічного ладу – „номенклатурного капіталізму-демократії” [4]. На нашу думку, це певною мірою відповідає і українським реаліям. Крім того, можна говорити й про функціонування так званого „олігархічного корпоративізму”, що став своєрідним формальним інструментом, що дозволяв ФПГ привласнювати політичну ренту [5].

Вагома роль ФПГ у політичній системі, що в подальшому вкрай негативно вплинуло на розвиток економіки, багато в чому пояснювалася надмірною політизацією економічного життя на початку формування незалежних держав на теренах колишнього СРСР, криміналізацією економіки, браком необхідної політичної волі при виконанні прийнятих владою рішень, часто суперечливими інтересами політичних та економічних еліт [6].

Починаючи з 1998 року (у Росії) і з 1999 року (в Україні), можна говорити про початок періоду прямого впливу ФПГ на механізми формування державних органів. Розпочалося створення системи нових відносин між основними політичними акторами, які можна охарактеризувати як постноменклатурний патронат [7]. Клієнтельні стосунки почали відігравати дуже важливу роль в еволюції державності в Росії (дещо меншу – в Україні), в становленні сучасних політичних інститутів, діяльності різних владних груп тощо.

Враховуючи участь ФПГ у партійному будівництві, можна стверджувати, що нині політичні партії в Україні та Росії втратили основну роль – репрезентантів інтересів окремих соціальних груп (за окремими винятками – СПУ, КПУ в Україні; при цьому симптоматично, що в Росії навіть КПРФ співпрацювала з представниками великого бізнесу). Вони на ділі віддзеркалюють інтереси окремих ФПГ. Відтак традиційну партійну систему майже повністю замінила система ФПГ з їх політичними надбудовами. До того ж, ідеологічна складова в „партіях нового типу” була замінена конкретними соціально-економічними і політичними інтересами ФПГ. Доступ до владних, бюджетних, фінансових та інформаційних ресурсів нових політичних партій виявився, з політичної точки зору, значно важливішим, ніж чітка ідеологічна ідентифікація як окремого політика, так і політичної сили загалом [8]. Головним завданням партії стає лобістська діяльність в парламенті в інтересах своєї ФПГ.

Враховуючи визначальну роль великого бізнесу в політичному житті України та Росії, більшість науковців, експертів, журналістів, починаючи

з середини 1990-х років, активно вживають терміни „олігархізація”, „олігархат”, „олігарх”, позначаючи ними ту систему політичних і економічних відносин, яка задомінувала на пострадянському просторі [9]. Наприклад, 2000 року в Україні було близько ста осіб, наближених до статусу „олігарха” [10]. Безумовно, в Росії, з її географічними особливостями, потужною сировинною базою тощо, кількість таких персон на порядок вища.

Відразу необхідно зазначити, що узагальнювати такі поняття, як великий промислово-фінансовий капітал (його концентрацію й тісну взаємодію з державою в розбудові національної економіки) та „олігархізація” („олігархат”) не можна [11]. Так само недоречно протиставляти малий і середній бізнес великому капіталові, адже в ідеалі вони повинні органічно співпрацювати.

Олігархізація має зовсім інший підтекст, а саме – зрощення приватного капіталу і держави (точніше – державної бюрократії, чиновництва) з суто приватною метою. Матеріальні та фінансові активи олігархічного капіталу засновані на перерозподілі за допомогою не економічних, а політичних і адміністративних методів. Олігархізація органічно поєднує тіньову, легітимну та законну владу. Відбувається зрощення політичного та економічного компонентів, держава перетворюється на інструмент бізнесу: у владних та законодавчих органах ФПГ створюють свої „групи впливу”. При цьому обов’язковою умовою є залучення механізмів тінізації та корупції, а також використання власних медіа-ресурсів.

Можна стверджувати, що на нинішньому етапі „четверта влада” в Україні і Росії майже повністю підконтрольна основним ФПГ. В першу чергу це стосується друкованих ЗМІ, телеканалів, у меншій мірі – Інтернет-видань. ЗМІ перетворилися, по суті, на потужний засіб лобізму на загальногромадянському рівні інтересів ФПГ.

Головна ж проблема для країн Східної Європи полягає в тому, що інтереси олігархічного капіталу тісно пов’язані з консервацією в економіці „status quo”, що негативно відбивається на загальному розвитку держави. Це обумовлюється тим, що національний великий бізнес орієнтується не на реалізацію моделі конкурентоспроможної національної економіки, а на чужі ресурси, точніше – їх транзит, імпорт чи на взаємопов’язаний експорт-імпорт [12].

Водночас треба зазначити, що роль великих ФПГ не обов’язково негативна (в тому числі і в політичних процесах). ФПГ національного значення, що нагадують корейські чеболі, зацікавлені, на думку багатьох експертів [13], у прозорості своїх позицій, адже це дозволяє активізувати міжнародні зв’язки. Відтак їм вигідні реальні ринкові реформи, які, у свою чергу, є основними факторами демократизації політичного й суспільного життя.

Висновки

Пострадянським країнам (у першу чергу – Україні й Росії) необхідно розробити максимально ефективну політику влади відносно національного промислово-фінансового капіталу та його безпосереднього впливу на процеси прийняття політичних рішень, а також закріпити відповідні норми у політико-юридичній площині. При цьому можна прогнозувати кілька основних варіантів розвитку подій.

Варіант 1. Відокремлення бізнесу від політики, створення політичних партій, які репрезентуватимуть інтереси широких суспільних верств, а не бути інструментом легалізації форм і методів боротьби окремих ФПГ. Проте це можливо лише при сильній державі.

Основними внутрішніми критеріями сильної держави у цьому випадку є, по-перше, сильна виконавча влада, представлена професійними та незалежними від зовнішніх впливів чиновниками, які не виступатимуть лобістами інтересів тих чи інших бізнес-груп. Це потребує, в першу чергу, розв'язання такої вкрай актуальної багатовекторної проблеми, як тотальна корупція в усіх структурах влади – з нею можна боротися лише за допомогою системних заходів.

По-друге, законодавча влада має бути представлена парламентом, сформованим з представників партій, створених на ідеологічних засадах. При цьому, їх співпраця з ФПГ, використання механізмів лобізму повинні відбуватися в чіткому правовому полі. Частково цю проблему можна розв'язати запровадженням пропорційної системи виборів (в Україні її вже закріплено на законодавчому рівні; в Росії вона перебуває на стадії теоретичної розробки). І тут вкрай бажана сильна політична опозиція, що змушує владу розглядати альтернативні варіанти вирішення політико-економічних і суспільних проблем та легітимізувати їх.

По-третє, необхідно сформувати сильний середній клас, відданий національним інтересам.

По-четверте, в країні має існувати розвинуте, повноцінне громадянське суспільство, представлене впливовими громадськими організаціями, які б репрезентували інтереси значної частини громадян і мали реальні механізми впливу на формування державної політики.

Крім того, вкрай важливою є незалежність загальнонаціональних ЗМІ, що дає можливість громадянам формувати власну думку з тих чи інших питань, співставляти факти й точки зору на різні проблеми політичного і соціально-економічного життя.

Однак необхідно зазначити, що ні Україна, ні Росія ще не відповідають таким критеріям сильної держави. Передусім це пов'язано з тим, що Росія та Україна (остання, щоправда, в меншій мірі), на відміну від розвинених демократій, „незалежні” від громадянського суспільства. Крім того, в Україні досі не існувало коаліції політичних сил з чітким планом реформування суспільства. Тому всі попередні політичні та економічні

перетворення пішли переважно на користь фінансово-промисловим та регіональним кланам [14]. Отже, реалізація цього варіанту поки що малоймовірна.

Варіант 2. Створення певного механізму взаємодії всіх ФПГ і держави, завдяки якому влада, по-перше, враховуватиме їхні політико-економічні інтереси і, по-друге, захищатиме їх на зовнішніх ринках засобами дипломатії. При цьому ФПГ повинні усвідомити свою роль у процесі державотворення і взяти на себе соціальні зобов'язання, поступово відмовляючись від політичних важелів впливу за умови детальної законодавчої регламентації їх економічної діяльності.

Варіант 3. Створення механізму взаємодії держави та кількох найпотужніших ФПГ, які погоджуються „грати” за певними правилами, встановленими центральною владою. Водночас ці ФПГ не відмовляються від політичних важелів впливу, відбувається подальша інтеграція їх представників у державний апарат на рівні виконавчої і, частково, законодавчої влади. При цьому, центральна влада застосовує таку політику не до всіх представників великого бізнесу. Та частина ФПГ, що не визнає нових умов співіснування або висловлює невдоволення своїм місцем при новому розподілі важелів впливу (в першу чергу – політичних), зазнають тиску з боку держави за допомогою податкових органів тощо.

Реалізація подібної схеми нині спостерігається в Росії. Проте її не можна визнати панацеєю від багатьох соціально-економічних та й політичних проблем. У першу чергу це пов'язано з тим, що держава постійно повинна шукати нових „внутрішніх ворогів” в особі „олігархів” для задоволення розкрученого нею ж інтересу суспільства до цього питання та необхідності підтримки власного авторитету. Основна проблема всіх ФПГ полягатиме в тому, що вони діяли кулуарними методами в неправовому полі, відтак постійно існуватиме загроза реприватизації за допомогою адміністративних важелів впливу.

Крім того, на перший план виходить проблема діяльності регіональних ФПГ, котрі впливають на прийняття політико-економічних рішень не на загальнонаціональному, а на регіональному рівні. З такими групами (через їх значну кількість та віддаленість від центральної влади) важко боротися, їм нерпосто диктувати умови, адже вони мають змогу безпосередньо лобіювати призначення на посаду губернатора наближених до них осіб. Проте схоже, що Президент Росії В. Путін нещодавно вирішив реформувати і цю систему, призначаючи губернаторів з центру (щоправда, враховуючи специфіку регіонів) [15].

Варіант 4. Найменш прийнятним є варіант „постійного перерозподілу”, коли новий Президент держави (або переобраний на другий термін) за допомогою силових методів проводить „ротацію” ФПГ, виводячи на перші позиції в політичному й економічному житті нових представників великого промислово-фінансового капіталу. Щось подібне вже було в Росії, існує

ймовірність повторення цього сценарію (хоча й не дуже велика) в Україні. Наслідком цього, як правило, стає економічна криза та катастрофічне падіння довіри населення до офіційної влади.

Література:

1. **Гальчинський А. С.** Обраним шляхом. – К., 1999. – С. 10.
2. **В. Сиденко, А. Барановский.** Проблемы собственности и легализации капиталов и доходов в Украине // Зеркало недели. – 2004. – № 18 (493). – 15 – 21 мая.
3. **Россия и Центрально-Восточная Европа в первой половине 90-х годов** / Под ред. И. И. Орлик. – М., 1997. – С. 86.
4. **Капустин Б. Г.** Идеология и политика в посткоммунистической России. – М., 2000. – С. 66.
5. **Перегудов С. П.** Корпоративный капитал в российской политике // Полис. – 2000. – №4. – С. 75.
6. **Россия переходного периода: глобальные и региональные проблемы экономики** / Под ред. Л. Б. Вардомского. – М., 2001. – С. 115.
7. **Афанасьев М. Н.** Клиентелизм и российская государственность. – М., 2000. – С. 13.
8. **Телешун С. О., Перегуда Є. В.** Поствиборча політична реструктуризація. Джерела та перспективи. – К.: БФ „Співдружність”, 1999. – С. 9.
9. На думку багатьох експертів, уперше термін „олігархія” стосовно сучасної російської бізнес-еліти застосував у листопаді 1996 року О. Солженіцин. У широкий вжиток цей термін увійшов у 1997 – 1998 роках під час так званих „інформаційних війн” між групами власників у Росії. В Україні цей термін вживається переважно в опозиційній пресі.
10. **День.** – 2000. – 29 березня.
11. **Гальчинський А. С.** Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. – К.: Профілеї, 2001. – С. 151.
12. **Д. Лукьяненко.** „Вашингтонский консенсус” по-українски // День. – 2001. – № 24. – 7 лютого.
13. **Гальчинский А.** Идентичность национальная и экономическая // Эксперт. – 2004. – № 2. – 29 ноября – 5 декабря. – С. 23.
14. **Тарасенко В. І.** Інноваційна трансформація в Україні та її результати і наслідки // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / Під ред. М. О. Шульги. – К.: Ін-т соціології АН України, 1999. – С. 67.
15. **Известия.** – 2004. – № 217. – 24 ноября.